

DƏYƏR ZƏNCİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI: MAHIYYƏT VƏ STRUKTUR ASPEKTLƏRİ

Daxil olub: 17 iyun 2025-ci il
Qəbul olunub: 5 sentyabr 2025-ci il

Received: 17 June 2025
Accepted: 5 September 2025

Emin Əhmədzadə
doktorant, i.ü.f.d.,
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi
emin.ehmedzade@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-4818-0137>

<https://doi.org/10.30546/UNECSR.2025.15.3.08>

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - dəyərin yaranması zəncirlərini iqtisadi fəaliyyətlərin sistemli məcmusu kimi müxtəlif aspektlərdə tədqiq etməklə məhsulların dəyər zəncirlərinin müasir kontekstdə mahiyyətinin açıqlanması və strukturunun təkmilləşdirilməsi imkanlarının aşkar edilməsidir. Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat prosesində müşahidə, müqayisəli təhlil, elmi abstraksiya, sintez və məntiqi ümumiləşdirmə üsullarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - əldə olunmuş nəticələr məhsulların dəyər zəncirlərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi prosesində istifadə edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri – dəyər zəncirlərinin mahiyyəti açıqlanmış, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi imkanları aşkar edilmiş, onların reallaşdırılması istiqamətləri müəyyən edilmiş, təkliflər irəli sürülmüşdür. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – dəyər zəncirinə təhlil üsulu kimi yanaşmaqla həmin zəncirin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Açar sözlər: məhsul, dəyər, dəyər zənciri, struktur, təhlil üsulu, rəqəmsal, komponentlər, yanaşmalar.

ФОРМИРОВАНИЕ ЦЕПОЧЕК ДОБАВЛЕННОЙ СТОИМОСТИ: СУЩНОСТЬ И СТРУКТУРНЫЙ АСПЕКТ

Эмин Ахмедзаде
докторант, д.ф.э.,
Аграрный научно-исследовательский центр

Резюме

Цель исследования - раскрыть сущность цепочек создания стоимости продукции в современных условиях и выявить возможности совершенствования структуры путем изучения цепочек создания стоимости как систематической совокупности видов экономической деятельности в различных аспектах. Методология исследования – в процессе исследования использовались методы наблюдения, сравнительного анализа, научной абстракции, синтеза и логичес-

кого обобщения. Прикладная значимость исследования – полученные результаты могут быть использованы в процессе совершенствования структуры цепочек создания стоимости продукции. Результаты исследования – разъяснена сущность цепочки создания стоимости, выявлены возможности совершенствования ее структуры, определены направления их реализации, выдвинуты предложения. Оригинальность и научная новизна исследования заключается в выявлении направлений повышения эффективности взаимодействия между компонентами цепочки за счет подхода к цепочке создания стоимости как к методу анализа.

Ключевые слова: *продукт, стоимость, цепочка создания стоимости, структура, метод анализа, цифровые, компоненты, подходы.*

FORMATION OF ADDED VALUE CHAINS: ESSENS AND STRUCTUAL ASPECT

Emin Ahmadzadeh

Ph.D. in economics

Ministry of Agriculture, Agrarian Research Center

Abstract

The purpose of the research is to explore the essence of production value chains under modern conditions explore the essence of production value chains under modern conditions and to identify potential avenues for their structural enhancement through the examination of value chains as a systematic set of interdependent economic activities across multiple dimensions. The research is based on the application of methods such as observation, comparative analysis, scientific abstraction, synthesis, and logical generalization.

The results obtained may serve as a basis for improving the structural organization of value chains in economic practice. The essence of the value creation chain is substantiated, possibilities for its structural optimization are revealed, directions for their practical implementation are determined, and specific proposals are advanced. Scientific originality and novelty. The research contributes to the identification of directions for enhancing the efficiency of interaction among value chain components by conceptualizing the value creation chain as an analytical tool.

Keywords: *product, cost, value chain, structure, analysis method, digital, components, approaches.*

Giriş

Milli iqtisadiyyatın səmərəli və davamlı inkişafının strateji təhlili üsulu kimi dəyər zəncirləri hazırda daha geniş rəqəmsal nəzərdən keçirilir. Müasir dövrdə məhsulların dəyər zəncirlərinin iqtisadi fəaliyyətlərin sistemli məcmusu kimi fərqli aspektləri tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Dəyər zəncirləri strukturunun təkmilləşdirilməsi məsələlərinin həlli iqtisadi xarakterli bir çox problemlərin həllində mühüm rol

oynaya bilər. Dəyər zəncirlərinin struktur aspektinə gəldikdə isə, aktuallığına baxmayaraq onun kifayət qədər araşdırılmadığını qeyd etməliyik.

Əlavə dəyər və dəyər zənciri: mahiyyət və yanaşmalar

Məhsulların dəyər zəncirlərinin formalaşması mühitini və onun strukturunu şərtləndirən amillərin səciyyələndirilməsindən əvvəl, haqqında danışılan zəncirin mühüm anlayışları şərh edilməlidir. Təbii ki, ilk növbədə dəyər və əlavə dəyər anlayışına münasibət bildirilməlidir. İlk növbədə onu qeyd edək ki, dəyər anlayışı iqtisadi nəzəriyyənin əsas müddəalarının şərhində kifayət qədər geniş istifadə olunan mühüm kateqoriyadır. Məhsul istehsalçıların maddiləşmiş əməyi kimi dəyərin kəmiyyətinin ölçülməsi məsələsi böyük tarixə malikdir. İqtisad elminin ilk klassiklərindən olan Vilyam Pettiyə görə “bütün əşyaların qiymətini iki təbii məxrəcə gətirmək olar: torpaq və əmək” [1, s. 35]. “Əmək sərvətin atası, təbiət isə onun anasıdır” məşhur ifadəsinin müəllifi olan Vilyam Pettinin dəyərə dair digər fikirlərinin əks olunduğu əsərlər iqtisad elminin qızıl fonduna daxildir.

Əməyin ictimai xarakteri onun dəyərin yaradılması və ölçülməsindəki rolunun önəmini artırır. Belə ki, bu halda əmtəənin dəyərinin kəmiyyəti ona sərf olunan fərdi əməyin deyil, ictimai zəruri əmək məsrəfləri ilə müəyyən olunur. Əmtəələrin dəyərinin kəmiyyətcə ölçülməsi zamanı iş vaxtı, başqa sözlə, əməyin sərf edildiyi vaxt nəzərə alınır. Həmin vaxt isə, məlum olduğu kimi iqtisadi inkişafın səviyyəsindən asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər.

İqtisad elminin digər klassiki Adam Smit dəyərin mahiyyətini açıqlayarkən ilk dəfə olaraq istehlak və mübadilə dəyərini fərqləndirmişdir. Onun dəyərə münasibətdə söylədiyi mülahizələr arasında “əmək doğrudan da bütün əmtəələrin mübadilə dəyərinin ölçüsüdür” [2, s. 307-308] müddəası sonrakı tədqiqatlar üçün təməl rolunu oynamışdır. İctimai münasibətlərin inkişafı dəyər kateqoriyasına yanaşmaların dəyişməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Belə ki, məlum olduğu kimi təsərrüfatçılıq sisteminin mürəkkəbləşməsi sadə (təsadüfi) dəyər formasından dolğun dəyər formasına keçidi və nəticə etibarilə ümumi ekvivalent rolunu oynayan pulun meydana gəlməsini şərtləndirmişdir.

Dəyərin ölçülməsində əməyin müstəsna rolu David Rikardonun əsərlərində əsaslandırılmış, istehsalın inkişafı ilə bu rolun öz əhəmiyyətini itirmədiyini göstərilmişdir. D.Rikardo hesab edirdi ki, “bütün əmtəələrin dəyəri - ən sadə əmtəə təsərrüfatından ən mürəkkəb maşın istehsalına qədər əməklə ölçülür” [3, s.126].

Dəyər anlayışına münasibətdə, əlbəttə, iqtisad elminin görkəmli nümayəndələri olan digər klassiklərin, o cümlədən Karl Marksın əsərləri də qeyd olunmalıdır. K.Marksın əmək dəyər nəzəriyyəsi sinfi xarakteri ilə yanaşı, zaman-zaman təftiş edilməsinə baxmayaraq, dərin və ətraflı əsaslandırılması ilə tarixə düşmüşdür. Dəyər nəzəriyyəsinə dair müddəaların təkamülü proseslərinin məntiqi və xronoloji baxımdan,

aşağıdakı qaydada səciyyələndirilməsi zənnimizcə diqqətə layiqdir:

- əlavə dəyər mənbələri genişlənir;
- hər bir əlavə dəyər mənbəyinin təsir intensivliyi dəyişir;
- əlavə dəyərin bölüşdürülməsi sərhədləri genişlənir [4].

Əlavə dəyər dedikdə məhsulun emalı və bazara çatdırılması prosesində əlavə olunan dəyər nəzərdə tutulur. Fəaliyyətin məqbul səmərəlilik səviyyəsində təşkili şəraitində məhsul nə qədər çox emal (və digər) mərhələlərindən keçərsə, ona əlavə edilən (artırılan) dəyər bir o qədər çox olur. Unutmaq olmaz ki, rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılması məqsədi ilə istehsal və digər fəaliyyət sahələrində əlavə dəyər yaratmayan addımlar müəyyən edilməli və nəzərə alınmalıdır. Aşağıdakı mənbədə göstəriləndiyi kimi, “məhsula dəyərin əlavə olunduğu istehsalın arzu olunan nəticələrinin dəyər zəncirinin səmərəliliyinə təsirinin nəticə yönümlü şərhinin yollarından biri sistemdəki bütün iştirakçıların bu baxımdan töhfələrinin maksimuma çatdırılması imkanlarının aşkar edilməsidir. Bu məqsədlə, fayda gətirməyən fəaliyyətlərə xərclər aradan qaldırılmalı, daşınma sifarişləri, daxili axınlar, təchizatçıların reaksiyası, kommunikasiyaların sazlanması üçün müddət azaldılmalı, məhsulların daha sürətli və daha az xərclə bazara çıxarılması təmin edilməlidir və s.” [5].

Tətbiqi iqtisadiyyatda əlavə dəyər dedikdə satılan məhsulun dəyəri ilə onun istehsalına məsrəflər arasındakı fərq qəbul edilir. Əlavə dəyər məhsul zəncirinin konkret halqasında (mərhələsində) artırılan istehsal xərclərinin hissəsi kimi təqdim olunur. Əlavə dəyərin hesablanması bir çox səbəblərdən, o cümlədən əlavə dəyər vergisinin hesablanması səbəbindən mühüm metodiki məsələdir. Həmin hesablama alqoritminin qəbul edilməsi (başqa sözlə, birmənalı yanaşmanın əldə edilməsi), xüsusilə dövlətin fiskal siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminin səmərəliliyi baxımından obyektiv zərurətdir.

Müvafiq mənbələrdə qeyd olunan aşağıdakı yanaşma təcrübi baxımdan məqbul sayıla bilər. “1) əlavə dəyərin həcmünün bütövlükdə qiymətləndirilməsi; 2) dəyər zəncirinin strukturunun və onun mərhələlərinin hər birinin töhfəsinin qiymətləndirilməsi; 3) hər bir fəaliyyət bölməsi və bütövlükdə şirkət üçün artım imkanlarının və perspektivlərinin qiymətləndirilməsi. Əlavə dəyər (ƏD) belə hesablanır:

$$\text{ƏD} = \text{DÇ} - \text{DG} \quad (1)$$

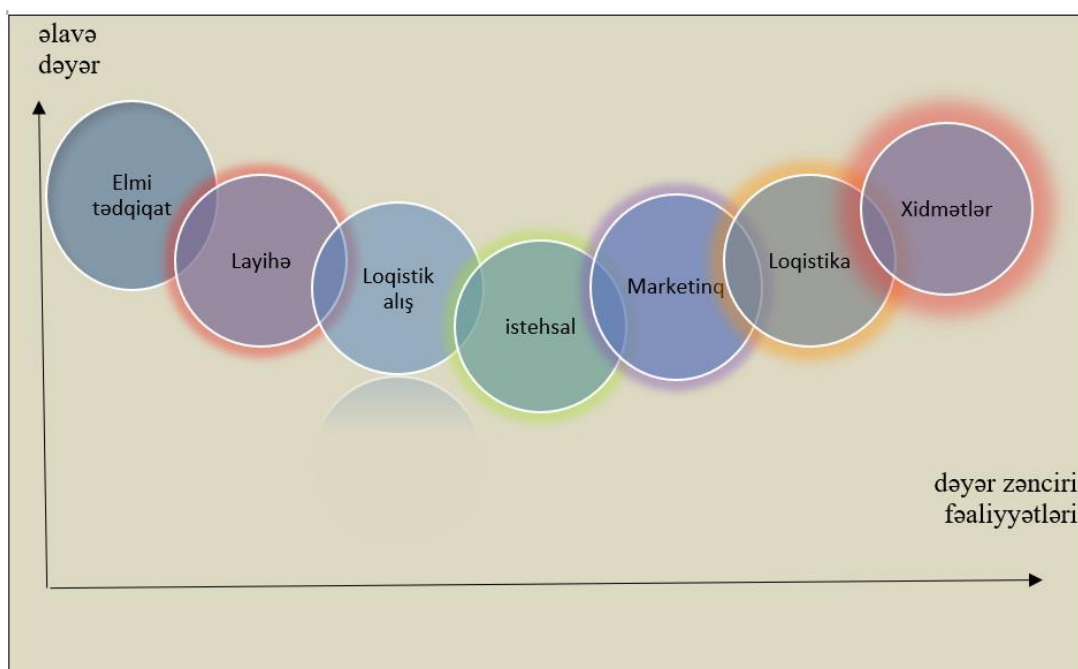
burada DÇ - “çıxışda” hazır məhsulun maya dəyəridir,
DG- “girişdə” resursların dəyəridir” [6].

Bununla belə, müxtəlif fəaliyyət sahələrində və ayrı-ayrı məhsulların dəyər zəncirlərində əlavə dəyərin hesablanması qaydasının şərtlərində əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Dəyərin mahiyyətinin açıqlanması zamanı enerji amilinə əsaslanan yanaşma tədqiqatımızın predmeti baxımından maraq doğurur. Aşağıdakı mənbədə göstəriləndiyi kimi bu halda “əlavə məhsul sahə məhsullarının tərkibində olan potensial enerjinin onu əldə etmək üçün sərf olunan kinetik enerjinin miqdarından artıq

olmasının nəticəsi kimi təqdim edilir. Yeni dəyərin formalaşması enerji tərkibli məhsulların çıxarılması (qəbul edilməsi) ilə onların hazır son məhsulların istehsalı üçün istehlakı arasında əlaqənin mövcudluğunu nəzərdə tutur” [4].

Dəyər zəncirini formalaşdıran halqalar və mərhələlər ardıcılığı əlavə dəyərin yaradılmasında, bu və ya digər dərəcədə iştirak edirlər. Aşağıdakı şəkildə təsvir edilmiş yeddi halqa istehsal hazırlıq, istehsal və istehsaldan sonrakı mərhələləri əhatə edir (şəkil 1).

Anoloji yanaşma postsovet məkanı ölkələrində aparılan tədqiqatlarda da şərh olunur. Belə bir ümumiləşdirmə maraq doğurur ki, “əlavə dəyər yaradılmasının müasir nəzəriyyələri (M.Porter, A.A.Tompson, A.J.Striklend, R.Kaplinski, J.Gereffi, Morris) dəyər zəncirini bütün fəaliyyətlərin həmin zəncirdə iştirakına əsaslanan biznesin idarə edilməsi vasitəsi kimi qəbul edirlər” [4].

Şəkil 1. Dəyər zənciri halqalarının sadələşdirilmiş ardıcılığı sxemi

Mənbə: [7].

Biznes prosesin istehsal üçün tədarük, istehsal, daşıma, satış, hazır məhsula xidmət və s. kimi mərhələlərə bölünməsi, hər bir mərhələnin məhsulun dəyərini artırma baxımından imkanlarının xarakterizə edilməsi, şirkətin mənfəətinin formalaşmasında hər bir mərhələnin rolunun qiymətləndirilməsinə şərait yaradır. Dəyər zəncirinin qeyd olunan baxımdan həlledici rola malik mərhələsinin müəyyən edilməsi şirkətin inkişafı baxımından prioritetləri əsaslandırmaqda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər mərhələlər, əgər onlar daha az əhəmiyyətli hesab edilmişsə, biznes

təcrübəsində onlara daha az diqqət verilməsinə rast gəlinir.

Dəyərin yaradılması zəncirində əsas və köməkçi komponentlər fərqləndirilir. Əsas komponentlərə ilkin loqistika (ehtiyatların yaradılması), iş prosesi (xammalın hazır məhsula çevrilməsi), növbəti loqistika (hazır məhsulun son istehlakçıya çatdırılması), marketinq və satış, şirkətin məhsuluna xidmət aid edilə bilər. Köməkçi komponentlər qismində isə xammal tədarükü qərarları, texnoloji və infrastruktur həllər və sair qeyd olunur. Təcrübədə istifadə olunan bu təsnifat, gözlənilmədiyi kimi xeyli dərəcədə şərtidir və ona dəyər zənciri fəaliyyətlərində baş verən ciddi dəyişikliklər zamanı yenidən baxıla bilər.

Struktur aspekti

Dəyər zəncirinin strukturu dedikdə onun komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin nisbi dayanıqlı quruluşu nəzərdə tutulur. Burada ilk növbədə iqtisadi subyektlərin məhsullar (xidmətlər) üzrə dəyər zəncirlərinin halqaları və mərhələlərinin təsərrüfatçılıq məntiqi ilə şərtlənmiş ardıcılığı əks olunur. Struktur formalaşdırıcı və heç də az əhəmiyyətli olmayan digər amil zəncirin əsas vektoru ilə müqayisədə daxili və kənar sayılan əlaqələrdir.

Yeri gəlmişkən, qlobal dəyər zəncirlərinin tədqiq olunduğu mənbələrdə həmin zəncirlər müəssisə və qlobal səviyyəli kimi fərqləndirilir [8]. Bu və digər mənbələrdə dəyər zəncirləri istehsalçılar (producer-driven chains) və istehlakçılar tərəfindən idarə olunan (buyer-driven chains) dəyər zəncirləri kimi fərqləndirilir. “İstehlakçı tərəfindən idarə olunan dəyər zəncirləri mebel, geyim, ayaqqabı və oyuncaqlar kimi əməkintutumlu sahələrdə geniş yayılmışdır. İkinci növə əsas rol istehsal üçün lazımı texnologiyalara malik istehsalçıların oynadığı zəncirlər daxildir” [9, s.140].

Qlobal dəyər zəncirlərinin təhlilində Forsayt metodologiyasından istifadə onun strukturunun təkmilləşdirilməsi imkanlarını aşkar etməyə və onların reallaşdırılması istiqamətlərini qiymətləndirməyə kömək edir. Müvafiq mənbələrdə geniş şərh edildiyi kimi “Forsayt sosial-iqtisadi və innovativ inkişafın strateji istiqamətlərinin ekspert qiymətləndirilməsi, orta və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadiyyata və cəmiyyətə təsir göstərə biləcək texnoloji sıçrayışların müəyyən edilməsi üsulları sistemidir” [10]. Bu sistemin əsasında ekspert qiymətləndirmələri durur.

Forsayt metodologiyasının texnoloji təminatının inkişafı dəyər zəncirlərinin tədqiqi, o cümlədən onun strukturunun araşdırılması imkanlarını genişləndirir. Aşağıdakı mənbədə qeyd olunduğu kimi, “texnoloji Forsayta əsaslanan dəyər zəncirlərinin tədqiqi zamanı - müəssisə və ya sahədə dəyər yaratma zəncirinin strukturunun vahid mənzərəsini yaratmaq, biznesin rəqabət qabiliyyətini artırmaq, zəncirdə nəzarət halqası və nəticədə iqtisadi renta yaratmaq üçün mərkəzi, həmçinin gəlirlərin bölüşdürülməsi axınlarını şərtləndirən əsas amilləri müəyyən etməyə imkan yaranır. Forsayt tədqiqatları dəyər zəncirinin təhlilinin hər bir mərhələsində müəyyən edilmiş əsas göstəricilərdən istifadə etməklə, onların kəmiyyət ölçülməsinə əsaslanaraq

nəticələri əsaslandırmaq mümkün olur. Bundan əlavə, bu metodoloji yanaşma əsasında texnoloji inkişafın dəyər zəncirindəki dəyişikliklərə əhəmiyyətli təsiri haqqında fərziyyələri yoxlamaq və qənaətləri əsaslandırmaq mümkündür” [11, s. 15].

Dəyər zəncirlərinin struktutunun tədqiqi iqtisadi və texnoloji inkişaf prioritetlərinin reallaşdırılması proseslərinin və aşkar edilmiş əsas meyillərin səciyyələndirilməsini tələb edir. Fəaliyyəti təhlil edilən və inkişaf perspektivləri proqnozlaşdırılan iqtisadi subyektlərin dəyər zəncirlərində yeri və rolu onların nəticələri ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqədardır. Aşağıdakı mənbədə göstərildiyi kimi qlobal dəyər zəncirlərində “şirkətlərin yerini və rolunu müəyyən etmək üçün istifadə olunan prinsiplər və üsullar ölkədə elmi və texnoloji inkişafın uzunmüddətli proqnozunu hazırlayarkən həll olunan məqsəd və vəzifələrə əsasən uyğun gəlir. Buna görə də, qlobal zəncirlərdə iştirak və innovativ inkişaf meyilləri arasında əlaqənin öyrənilməsinə konseptual yanaşmalar həm dövlət səviyyəsində, həm milli innovasiya sisteminin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, həm də institusional olaraq - ayrı-ayrı şirkətlər və firmalar səviyyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” [12, s. 81].

Kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyər zəncirlərində mühüm rola malik emal sənayesi, o cümlədən qida məhsulları istehsalı timsalında aparılmış tədqiqatlarda qida sənayesi məhsulları üçün səmərəli dəyər zəncirlərinin yaradılmasının əsas məqsədləri qismində aşağıdakılar müəyyən edilmişdir: “zəncirin bütün halqalarında (xammal, istehsal və paylama) resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması; məhsulların çeşidinin genişləndirilməsi, keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yeni bazarları, o cümlədən xarici bazarlara çıxış biləcək innovativ məhsulların yaradılması; bazarda sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətli mövqelərinin gücləndirilməsi, onların fəaliyyətinin dayanıqlığı və səmərəliliyinin artırılması, o cümlədən əlavə dəyərin artırılması və strukturunun optimallaşdırılması” [13].

Müəyyən edilmiş məqsədlər dəyər zəncirlərinin strukturunun yaxşılaşdırılması baxımından başlıca tələbləri konkretləşdirməyə imkan verir. Müraciət edilən mənbədə dəyər zəncirinin strukturunun təkmilləşdirilməsində resurslardan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ixrac yönünün təşviqi, rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılması və s. kimi tələblərin detallandırılması məsələlərinə diqqət yetirilir. Zənnimizcə, əlavə dəyərin artırılması və strukturunun optimallaşdırılması məsələsində rəqabət qabiliyyətinin və resurslardan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsəd funksiyasında nəzərə alınmalı, onun maksimumlaşdırılması meyar kimi qəbul edilməlidir. Məsələ ondadır ki, dəyər zəncirinin strukturunun optimallaşdırılması zamanı çoxmeyarlı məsələlərin qoyuluşu, əsasən, zəncirin ayrı-ayrı mərhələləri üzrə məqsəduyğundur. Mərhələlərin qovşaqlarında dəyər zəncirinin strukturunun optimallaşdırılması məsələsi, bir çox mənbələrdə göstərildiyi kimi, imitasiya məsələlərini də əhatə edən sistem daxilində daha münasibdir [14].

Dəyər zənciri - strateji təhlil üsulu kimi

Dəyərin yaradılması zəncirinə strateji təhlil üsulu kimi yanaşmada diqqət, ilk növbədə biznes proseslərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və bu baxımdan daha çox diqqət yetirilməli mərhələlərin müəyyən edilməsi məsələlərinin həllinə yönəldilir [15]. Əldə olunan nəticələr iqtisadi subyektə rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün tövsiyələrin hazırlanmasında istifadə olunur. Haqqında danışılan tövsiyələrin hərtərəfli və operativ surətdə əsaslandırılmasında, ilkin təcrübədən göründüyü kimi, rəqəmsal alət və texnologiyalar real imkanlar yaradır.

Dördüncü sənaye inqilabı dövründə, yüksək ehtimalla əlavə dəyərin artırılmasında dəyər zəncirinin “zəif” qovşaqlarında indiyə qədər aşkar edilməmiş boşluqların aradan qaldırılması mühüm rol oynayacaqdır. Başqa sözlə, rəqəmsal texnologiyaların strateji təhlil üsulu kimi dəyərin yaradılması zəncirinin təkmilləşdirilməsində önəmli əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Müvafiq mənbələrdə göstəriləyi kimi, rəqəmsallaşma biznes model seçimində daha çox variantın müqayisəli qiymətləndirilməsinə imkan verir. Bununla belə unutmamaq olmas ki, “rəqəmsal iqtisadiyyatın idarə edilməsi sistemlərində biznes model seçimində alternativlərin mövcudluğu təkcə imkanların deyil, habelə problemlərin artmasını şərtləndirir. Məsələ ondadır ki, zəruri resurslara və məqbul gəlirə malik müəssisə (şirkət) səviyyəsində təcrübədə sınaqdan çıxmış biznes-modellərdən imtina edilməsi, heç də asan proses deyildir. Sazlanmış sistemin üstünlüklərindən faydalanmaq əvəzinə daha böyük fayda və risk vəd edən biznes-modellərə üstünlük verilməsi, sonuncuların aşkar iqtisadi və ümumi cəlbədiciliyi halında mümkündür” [14, s. 96].

Əlbəttə, mütərəqqi texnoloji üstünlüklərdən yararlanma hesabına dəyər zəncirinin daha səmərəli strukturunun formalaşmasına xidmət edir. Real iqtisadiyyatda bu yanaşma bir çox hallarda əlverişli biznes modellər sayəsində reallaşdırılır.

Hazırda “adi və yorucu əməliyyatların çox hissəsi kütləvi kiberistehsalla əvəz olunur, onun avtomatlaşdırılması komponentlərin tədarük zəncirlərini, sahə və sektoral logistikanı, son məhsulların müştəri yönümlü fərdiləşdirilməsini və kiberfiziki sistemlərin parametrlərini idarə etməyə imkan verir. Sənaye 4.0-da kibertexnologiyalar kooperasiya zəncirlərində iştirak edərək, şirkətlərin strateji idarəçiliyi üçün instrumental dəstək xüsusiyyətlərini əks edir və biznes tərəfindən müəyyən edilmiş resursların hərəkəti nəticəsində məhsulların əlavə dəyərinin payını artıran iqtisadi element kimi çıxış edir” [16, s. 42].

Məhsulların dəyər zəncirlərinin formalaşmış strukturunun səmərəliliyi, bu və ya digər mərhələdə əldə edilən əlavə dəyərdən, habelə əldə edilən mənfəətin həmin mərhələyə ayrılan hissəsindən həlledici dərəcədə asılıdır. Unutmamaq olmas ki, aşağıdakı mənbədə göstəriləyi kimi təcrübədə, bir çox hallarda “əlavə dəyər və mənfəət müxtəlif təsərrüfat subyektləri arasında qeyri-bərabər bölüşdürülür. Təsərrüfat subyektinin əldə etdiyi əlavə dəyərin məbləği, birincisi, onun son məhsulun dəyər zəncirindəki yerindən (mövqeyindən və ya həyata keçirilən təsərrüfat

fəaliyyətinin növündən), ikincisi, istehsal olunan və satılan məhsulların növündən və üçüncüsü, müəyyən əmtəə qrupları üzrə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi mexanizmindən asılıdır” [17, s. 248]. Doğrudan da, müraciət edilən mənbədə göstəriləndiyi kimi, dəyər zəncirinin struktur xarakteristikalarında iqtisadi və texnoloji amillərin birgə təsiri mühit yaratma qabiliyyətinə malikdir.

Nəticə

Dəyər zəncirinə təhlil üsulu kimi yanaşmaqla həmin zəncirin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün təkmilləşdirmə meyarları seçilməlidir. Dəyər zəncirlərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi meyarları qismində ilk növbədə aşağıdakılar qeyd edilməlidir: resurslardan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ixrac yönümünün təşviqi, rəqabət üstünlüklərinin reallaşdırılması. İlk yanaşmada əlavə dəyərin artırılması və dəyər zəncirlərinin strukturunun optimallaşdırılması məsələsində rəqabət qabiliyyətinin və resurslardan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsəd funksiyasında nəzərə alınmalıdır. Digər meyarların məhdudiyyət şərtləri kimi götürülməsi tövsiyə olunur. Hesab edirik ki, strateji təhlil üsulu kimi dəyər zəncirində rəqəmsal mühitin üstünlüklərinin reallaşdırılması perspektivli istiqamət sayılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Петти В. Экономические и статистические работы. /Вильям Петти; пер. под ред. М. Смит; предисл. Д. Розенберга. - Москва: Соцэргиз, 1940. XXVIII, 324 с.
2. Смит А. Исследование о природе богатства народов. М., 1935, с.307-308
3. Мотылев В.В. Западные экономисты о развитии теории стоимости // Экономический журнал. 2011. №24. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zapadnye-ekonomisty-o-razviti-teorii-stoimosti>. с.122-136
4. Демьянова О. В. Добавленная стоимость как элемент эффективности региональной экономической системы. Проблемы современной экономики, N 1 (33), 2010.
5. Nguyen D.-D. and Kira D.S. (2001). Value Added Systems. In Malcolm Warner (ed.) The International Encyclopedia of Business and Management, 2nd Ed., (8 volume set), Volume 7. London: Thomson Learning
6. Щетинина Е.Д., Щетинина Е.А., Дубровина Т.А. Структура цепочки добавленной стоимости как фактор инвестиционной привлекательности и конкурентоспособности объекта // Научный результат. Экономические исследования. 2015. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/struktura-tsepochki-dobavlennoy-stoimosti-kak-faktor-investitsionnoy-privlekatelnosti-i-konkurentosposobnosti-obekta>
7. Upgrading in Global Value Chains: The role of knowledge and technological capabilities Roberta Rabellotti Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali Università di Pavia roberta.rabellotti@unipv.it <http://sites.google.com/site/robertarabellotti/home> UNCTAD – March 20 2014
8. Kaplinsky R., Morris M. Handbook for Value Chain Research. IDS, 2003.
9. Лубская Е.В. Глобальные цепочки добавленной стоимости как новый элемент международной торговли // Известия СПбГЭУ. 2017. №2 (104). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/globalnye-tsepochki-dobavlennoy-stoimosti-kak-novyy-element-mezhdunarodnoy-torgovli>.с.138-142
10. <https://foresight.hse.ru/whatforesight>

11. Акбердина В. В. Управление инновациями в цепочках добавленной стоимости / В. В. Акбердина // Региональное развитие: стратегии и человеческий капитал : материалы Международной научно-практической конференции, [г. Екатеринбург], 10-11 апреля 2014 г. : в 2-х т. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2014. Т. 2, с. 8-16
12. Meshkova T., Moiseichev E. (2016) Foresight Applications to the Analysis of Global Value Chains. Foresight and STI Governance, vol. 10, no 1, pp. 69–82. DOI: 10.17323/1995-459x.2016.1.69.82
13. Андреева, Татьяна & Курлыкова, Анна. (2019). Формирование системы показателей оценки эффективности управления ценностной цепочкой продукта пищевой промышленности. Journal of International Economic Affairs. 9. 1987. 10.18334/eo.9.3.40963
14. Balayev R.Ə. Rəqəmsal mühitdə iqtisadi münasibətlər: aqrar və urbanizasiya aspektləri. Bakı, MSV nəşr, 2022, 268 s.
15. Vijayan, Gowri & Kamarulzaman, Nitty Hirawaty & Mukherjee, Aroop & Vaiappuri, Selva. (2016). Strategic Value Creation in a Supply Chain. 10.4018/978-1-4666-9639-6.ch011
16. Жаринов И.О. Цепочки добавленной стоимости продукции в бизнесе индустрии 4.0, использующем кибертехнологии // Экономика и экологический менеджмент. 2021. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsepochki-dobavlennoy-stoimosti-produktsii-v-biznese-industrii-4-0-ispolzuyuschem-kibertehnologii>.с. 41-50
17. Андреева Т.В., Ермакова Ж. А. Добавленная стоимость в системе анализа цепочки производства продукции // Вестник ОГУ. 2011. №10 (129). с.242-248
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dobavlennoy-stoimost-v-sisteme-analiza-tsepochki-proizvodstva-produktsii>,